

Seksualno iskorištavanje i zlostavljanje djece u digitalnom okruženju: rezultati fokus-grupnog intervjua

Muhamed Budimlić, Sandra Kobajica

SAŽETAK: Fenomen seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja djece je, nažalost, star koliko i ljudska civilizacija, o čemu podatke nalazimo u brojnim i raznovrsnim izvorima. Omasovljavanje korištenja interneta i komunikacije putem elektronskih digitalnih uređaja omogućava posebne oblike širenja ove pojave. Naučna i uopće društvena zajednica imaju poseban zadatak baviti se fenomenološkom i etiološkom dimenzijom problema, a sve kako bi se doprinijelo uspješnosti suprotstavljanja ovom teškom obliku napada na integritet djece. Ovim radom prikazuju se rezultati provedenog istraživanja o pojavi seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja djece u digitalnom okruženju. Prikupljanje podataka obavljeno je provođenjem fokus-grupnog intervjuisanja predstavnika vijeća učenika odabranih osnovnih i srednjih škola u Tuzli, Brčkom i Travniku. Osnovni ciljevi istraživanja usmjereni su na ispitivanje nivoa upoznatosti učenika s pojavom iskorištavanja djece i nasilja nad djecom putem informaciono-komunikacionih tehnologija, s jedne strane, te dobivanja stavova ove populacije o nastavnim cjelinama kroz koje učenici trenutno usvajaju znanja o nasilju na internetu i načinima zaštite, kao i potencijalnim nastavnim cjelinama koje učenici smatraju korisnim s ciljem zaštite od nasilja na internetu, s druge strane. Značaj rada ogleda se u zaključcima i preporukama temeljenim na rezultatima provedenih analiza prikupljenih podataka, koji donosiocima odluka mogu poslužiti za unapređenje uslova za suprotstavljanje ovim teškim oblicima ugrožavanja i povrede djece.

Ključne riječi: seksualno iskorištavanje djece, zlostavljanje djece, prevencija, suprotstavljanje, školski nastavni programi

Sexual Exploitation and Abuse of Children in Digital Environment: Results of Focus-Group Interview

ABSTRACT: The phenomenon of sexual exploitation and abuse of children is unfortunately as old as the human civilisation, the information on which we can find from numerous and various sources. Mass use of internet and communication through electronic digital devices enables special forms of spread of this phenomenon. The scientific and general social community have the task to deal with the phenomenological and etiological dimension of the problem, all in order to contribute to successful combating of this severe form of attack on integrity of children. This paper presents the results of undertaken research on the phenomenon of sexual exploitation and abuse of children in digital environment. The data was collected from focus-group interviews with representatives of student councils from selected primary and secondary schools in Tuzla, Brčko and Travnik. The primary research objectives are focused on surveying the extent to which the students are familiar with the phenomenon of child exploitation and violence against children through information and communication technologies, on the one hand, and on obtaining opinions from this population on educational units through which the students currently learn about cyber bullying and protection methods, and about potential educational units which the students find useful for the protection against cyber bullying, on the other hand. The importance of this paper is in the conclusions and recommendations based on the results of analyses of collected data, which could be used by the decision makers to improve conditions for countering these severe forms of damages and dangers to children.

Keywords: sexual exploitation of children, child abuse, prevention, criminal policy, school curricula

UVOD

Širenjem upotrebe interneta i posebno korištenja društvenih mreža u svakodnevnom životu, kako u zabavi i raznodni tako i u poslu, porastao je broj oblika zloupotreba putem ovog savremenog sredstva za distribuciju informacija i komunikaciju uopće. U brojnim međunarodnim zvaničnim, ali i naučnim izvorima, kao jedna od najštetnijih pojava izdvaja se seksualno iskorištavanje i zlostavljanje djece u digitalnom okruženju. Djeca u Bosni i Hercegovini također nisu pošteđena od ove vrste nasilja, te prema učestalim

medijskim i sve češćim institucionalnim izvještajima, ova pojava se iskazuje sa zabrinjavajućim podacima o obimu, strukturi i dinamičkim trendovima. Brojne organizacije i institucije nastoje kroz naučnoistraživačke poduhvate doći do realnijih pokazatelja o fenomenološkim karakteristikama ovog izrazito štetnog protivpravnog ponašanja.

Jedna od programskih aktivnosti organizacije *Save the Children* realizacija je projekta pod nazivom „Prevencija i rad na sprečavanju seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja djece u digitalnom okruženju u Bosni i Hercegovini“. Poseban segment

ovog projekta odnosi se na podizanje znanja djece o zaštiti od nasilja u digitalnom okruženju, a koji se izvodi u tri područja u Bosni i Hercegovini i to u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine, Tuzlanskom i Srednjobosanskom kantonu. U okviru ovih istraživačkih aktivnosti, podaci se prikupljaju i putem fokus-grupnih intervjuja s učenicima odabranih osnovnih i srednjih škola s navedenih područja, a u vezi s fenomenom seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja djece u digitalnom okruženju.

S ciljem da se stavovi djece uključe u povezane projektne aktivnosti, povedene su fokus-grupne diskusije, kao kvalitativno istraživanje, na uzorku djece predstavnika vijeća učenika osnovnih i srednjih škola iz pomenutih područja. Ovim pristupom se dobio širi uvid u njihova mišljenja i stavove po pitanjima upoznatosti s pojavom iskorištavanja i nasilja nad djecom putem informaciono-komunikacionih tehnologija [IKT], a naročito o nastavnim planovima i programima koji tretiraju ovu tematiku. Upravo zbog toga rezultati ovog istraživanja bi trebalo da doprinesu unapređenju sistema sprečavanja teškog oblika protivpravnog ponašanja navedenog u naslovu projekta.

PRIMIENJENA METODOLOGIJA

Prikupljanje podataka izvršeno je putem ispitivanja, odnosno primjenom kvalitativne tehnike fokus-grupnog intervjuisanja. Serijom usmjerenih grupnih diskusija se nastojalo uvidjeti kakve stavove, poglede i mišljenja imaju osnovnoškolci i srednjoškolci prema tri značajna pitanja:

- upoznatost s pojavom iskorištavanja djece i nasilja nad djecom putem IKT-a;
- nastavnim cjelinama (nastavnim jedinicama) kroz koje učenici trenutno usvajaju znanja o nasilju na internetu i načinima zaštite;
- potencijalnim nastavnim cjelinama (nastavnim jedinicama) koje učenici smatraju korisnim u cilju zaštite od nasilja na internetu.

U skladu s teorijskim postavkama i praksom fokus-grupnih istraživanja istaknuto je kako ispitanici lakše stvaraju ideje u kontekstu grupe nego individualno i izolovano. Poticanjem diskusije kod učesnika se nastojao steći uvid u njihove stavove prema navedenim pitanjima, te pokušati razumjeti i objasniti elemente koji utječu na osjećaje, stavove i ponašanja učesnika istraživanja, kao dijela ukupne populacije koja se nalazi na meti seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja u digitalnom okruženju.

Kako naglašava Morgan (1997, str. 60) potrebno je da se kroz istraživanje prepozna obostrani utjecaj, odnosno da ono što rade pojedinci zavisi od grupnog konteksta, kao i da sve ono što je u ponašanju grupe zavisi od ponašanja pojedinca. Tako, ni pojedinci pa ni grupa ne mogu biti zasebne jedinice analize, već je neophodno postići balans koji priznaje uzajamni i međusobni utjecaj ova dva nivoa analize. Slično argumentuju i Kidd i Parshal (2000, str. 299), koji tvrde da nijedan od njih, grupa ili pojedinac, nije jedinstvena i samostalna jedinica analize, već bi ma koji ili oba sama po sebi mogla biti fokus analize. Ipak, svako istraživanje provedeno metodom fokus-grupnog intervjuisanja ima svoje specifičnosti, pa tako i ovo, pri čemu do izražaja dolazi Đurićeva teza (2007, str. 156), gdje se naglašava da su mnogi analitički postupci, koji

su primjenjivi u ovoj vrsti intervjuisanja, razvijani u sklopu različitih istraživačkih zahtjeva i sadržaja, a uz to su naknadno prilagođavani posebnim zahtjevima analize ovim putem dobivenih sadržaja. Dakle, u ovom će se izvještaju nastojati ispuniti kako općenaučni i stručni zahtjevi tako i zahtjevi postavljene specifičnim ciljevima projekta čiji je ovo fokus-grupno istraživanje sastavni dio.

Nakon što su definisani problem, predmet i ciljevi istraživanja, bilo je neophodno razviti instrument (protokol) za prikupljanje podataka putem fokus-grupnog intervjuisanja djece na odabranim lokacijama. Protokolom za prikupljanje podataka je bilo predviđeno sljedeće: vrijeme trajanje jedne fokus-grupne diskusije, broj učesnika, članovi tima za realizaciju fokus-grupne diskusije sa definisanim ulogama, pribor koji će se koristiti za realizaciju fokus-grupne diskusije, održavanje pauza, raspored sjedenja učesnika te struktura pitanja koja će biti postavljena.

U toku realizacije fokus-grupnih diskusija nisu pravljene pauze jer nije uočen umor, manjak pažnje ili pad koncentracije kod učesnika. U prilog tome ide i činjenica da učesnici nisu iskazivali potrebu za pauzama. Kada je riječ o rasporedu sjedenja učesnika, u svim realizovanim fokus-grupnim diskusijama je primijenjen tzv. kružni raspored. Osim zapisničara koji je sadržaj diskusije bilježio na prenosnom računaru za stolom, svi drugi učesnici su sjedili na stolicama u krugu. Time je omogućeno da svi učesnici budu u jednakom položaju prilikom odvijanja diskusije, čime se nastojalo poboljšati komunikacija između učesnika. Učesnicima fokus-grupnih diskusija su postavljena glavna pitanja sa potpitanjima, tematski organizovana u tri dijela. Glavna pitanja su obavezno postavljena, dok su potpitanja služila kao vodilje za produbljenje diskusije. Za svaku od tri teme, prvobitna pitanja su služila za „razbijanje leda“, dok su ostala više bila usmjerena na temu.

Na početku svake fokus-grupne diskusije održano je uvodno predstavljanje (svih članova tima) te objašnjenje same svrhe i cilja fokus-grupne diskusije i njenog trajanja. Potom je slijedila zahvala učesnicima što su pristali da učestvuju u fokus-grupnoj diskusiji, na njihovom izdvojenom vremenu, objašnjenje koncepta povjerljivosti informacija koje će biti dobivene iz fokus-grupne diskusije, te kako će se koristiti i zašto. Nakon predstavljanja uloga svih članova Tima, obavezno je bilo naglašeno da je učestvovanje u fokus-grupnoj diskusiji isključivo dobrovoljno i da bilo ko i u bilo kojem trenutku, čak i za vrijeme održavanja fokus-grupne diskusije, može odustati od učešća u njoj. Tim za realizaciju fokus-grupnih diskusija u Brčko distriktu BiH su sačinjavali facilitator i zapisničar, dok je u Tuzlanskom i Srednjobosanskom kantonu pored facilitatora i zapisničara tim uključivao i posmatrača.

Uzorak istraživanja

Fokus-grupno istraživanje s predstavnicima vijeća učenika na temu iskorištavanja i nasilja nad djecom putem IKT-a provedeno je u periodu od 13. do 16. novembra 2018. godine. Preliminarni korak u istraživanju je uključivao pribavljanje saglasnosti za njegovo provođenje od strane nadležnih ministarstava, zatim škola, pa onda i od roditelja djece koja su učestvovala u istraživanju. Uzorak istraživanja je obuhvatio ukupno 27 učenika i učenica iz odabranih

osnovnih i srednjih škola iz Brčko distrikta BiH, Tuzlanskog i Srednjobosanskog kantona, a koji u svojim školama djeluju u okviru vijeća učenika. Djeca učesnici fokus-grupne diskusije nisu birana slučajno, nego na prijedlog njihovih škola. Za razliku od Brčko distrikta BiH, gdje je određeno učešće djece iz svake osnovne škole, u Tuzlanskom i Srednjobosanskom kantonu škole koje su učestvovala bile su predložene od strane nadležnog ministarstva ili pedagoškog zavoda.

Tabela 1. Uzorak učesnika istraživanja

	Predviđeni broj učesnika	Stvarni broj učesnika
Brčko distrikt BiH	9	9
Tuzlanski kanton	10	10
Srednjobosanski kanton	12	8
Ukupno	31	27

Kada se uzorak posmatra u odnosu na dob učesnika, nešto manje od dvije trećine učesnika (17) bili su osnovnoškolci, a nešto više od jedne trećine srednjoškolci (10). Posmatrajući spol učesnika u uzorku, dominantna je zastupljenost djevojčica (22) u odnosu na dječake (5).

Tabela 2. Dobna i spolna zastupljenost učesnika u uzorku

	Dob		Spol	
	Osnovnoškolci	Srednjoškolci	Muško	Žensko
Brčko distrikt BiH	9	-	2	7
Tuzlanski kanton	5	5	1	9
Srednjobosanski kanton	3	5	2	6
Ukupno	17	10	5	22

U uzorak istraživanja su ušla samo djeca koja su predstavnicima vijeća učenika u školama iz kojih dolaze, što bi se moglo smatrati jednim od ograničenja ovog istraživanja. Osim toga, u Brčko distriktu BiH u fokus-grupne diskusije nisu bili uključeni srednjoškolci, za razliku od drugih lokacija na kojima su iste provedene. To je zasigurno moglo ograničiti tok diskusije i cjelokupnu grupnu dinamiku. U Brčko distriktu BiH, između ostalog, fokus-grupna diskusija je trajala nešto kraće od 45 min. U Tuzlanskom i Srednjobosanskom kantonu, gdje su glavnu riječ u diskusijama imali srednjoškolci, fokus-grupne diskusije su trajale duže nego što je to bilo predviđeno. Komunikativnost i otvorenost u iskazivanju mišljenja i stavova, česte digresije u vidu primjera, najviše na temu upoznatosti s pojavom iskorištavanja djece i nasilje nad djecom putem IKT-a, sugerišu da je učesnicima bilo potrebno više vremena kako bi u potpunosti iskazali svoja mišljenja. Svim fokus-grupnim diskusijama su prisustvovala stručna lica iz škola iz kojih su došli učesnici. Bitno je napomenuti da se oni nisu uključivali u diskusije koje su vođene sa djecom, već je njihova uloga prvenstveno bila pasivna, odnosno posmatračka. U dvije od tri fokus-grupne diskusije njihovo prisustvo nije odavalo utisak potencijalno ograničavajućeg faktora na stavove, osjećanja ili ponašanje učesnika. S druge strane, vidljivoj ograničenosti interakcije između učesnika fokus-grupne diskusije i facilitatora, ali i u čvrstini stavova i uvjerenja, u jednoj od održanih fokus-grupnih diskusija je vrlo vjerovatno doprinijelo

prisustvo stručnih lica, kao i predstavnice izvršne vlasti koja je učestvovala u cjelokupnoj organizaciji fokus-grupe.

Izveštaj s rezultatima istraživanja iznijet će se na uobičajen način za ovu vrstu ispitivanja, odnosno kako preporučuju Seidel i Clark (1984, str. 110-125) u dvije faze procesa analize fokus-grupnog istraživanja: mehaničku i interpretativnu. Istraživački materijal ovog istraživanja predstavljaju transkripti intervjua u pisanoj formi, kojim se osigurava ne samo pouzdanost i tačnost analize podataka, već mogu biti korišteni i u dodatnim analizama. Prije analize podataka izvršeno je čišćenje podataka, kojim su iz analize isključeni suvišni i neupotrebljivi podaci. Pored transkripta intervjua, tokom svih fokus-grupnih diskusija su bilježena i druga zapažanja, kao što su neverbalne reakcije učesnika, tipovi ponašanja, komentari ostalih prisutnih osoba tokom istraživanja, te će izvještajem biti prezentovani i osnovni sadržaji ovih zapažanja. Tokom istraživanja je sačinjena lista glavnih ideja koje su bile sadržaji vođenih diskusija, koja služi kao početni materijal, a tokom daljnjih analitičkih obrada bit će precizirane i dopunjavane. Važno je napomenuti da je u izradi ovog izvještaja poštovana preporuka Knodela (1993, str. 47-49) po kojem se za svako postavljeno pitanje pravi sumarni pregled sadržaja diskusije za svaku grupu u kojoj je istraživanje provedeno.

ZLOSTAVLJANJE PUTEM INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA I REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Zlostavljanje djece putem informaciono-komunikacionih tehnologija, koje uključuje i oblike seksualnog iskorištavanja je, nažalost, vrlo izraženo kriminalno ponašanje i predstavlja jedno od negativnih obilježja današnjice. Sistemska naučna istraživanja o viktimizaciji djece ukazuju da pored otuđenja imovine, djeca sve izraženije bivaju objektima ozbiljnog nasilnog ponašanja, te se ovim varijablama posvećuje posebna pažnja. Tako u *Međunarodnoj studiji o samoprijavljenoj delinkvenciji*, koja je drugi put provedena u 2005/06. školskoj godini, pitanju učestalosti i oblicima nasilja nad djecom bavi se posebno poglavlje. Posebno je značajno što se u analizi pažnja obraća na odnos između varijabli kojima se mjeri viktimizacija s varijablama o prijavljivanju ovih oblika policiji, životnom stilu, školskom ambijentu te stavovima o nasilju uopće (Junger-Tas, Haen Marshall, Enzmann, Killias, Stekete, & Gruszczynska, 2010, str. 1-11). Analizom podataka iz ove studije, provedene u Bosni i Hercegovini na reprezentativnom uzorku od N=1.756 učenika završnih razreda osnovnih škola, uočljivo je da je najveći broj djece prijavio da su bili žrtve krađe (17.5%, od čega je prijavljeno 17.7% slučajeva), zatim razbojništva (7.1%, od čega je prijavljeno 20% slučajeva), a slijede zlostavljanje maltretiranjem (5.1%, od čega je prijavljeno 11.9% slučajeva) te tjelesne povrede (5%, od čega je prijavljeno 22.2% slučajeva). Primjetno je, dakle, da su svi oblici viktimizacije s izrazito niskom stopom prijavljivanja, dva od deset slučajeva kod tjelesne povrede do jedan od deset slučajeva kod zlostavljanja maltretiranjem (Budimlić, Maljević, & Muratbegović, 2010, str. 349). U odnosu na druge zemlje koje su učestvovala u navedenom istraživanju, žrtava razbojništva (4.2%) i tjelesnih povreda (4.2%) je u

poređenju više u Bosni i Hercegovini, dok je krađa (20.1%) i posebno zlostavljanja maltretiranjem (13.9%) značajno manje u našoj zemlji (Gruszczynska, Lucia, & Killias, 2012, str. 96). U nastavku međunarodne studije o samoprijavljenoj delinkvenciji, odnosno trećem izdanju, koja je provedena u toku 2015/16. školske godine, ispitivano je i koliko djece je u toku života ili u toku posljednjih dvanaest mjeseci doživjelo zlostavljanje putem informaciono-komunikacionih tehnologija. Podaci dobiveni iz reprezentativnog uzorka za Bosnu i Hercegovinu (N=2.084) pokazuju da su oblici viktimizacije koji se javljaju u najmanjem obimu zločini iz mržnje, psihičko maltretiranje od strane roditelja i razbojništvo. S druge strane, viktimizacija s većim frekvencijama djece značajno se češće javlja u slučajevima fizičkog kažnjavanja od strane roditelja, krađe, fizičkih povreda te zlostavljanja putem informaciono-komunikacionih tehnologija. Kada se pogledaju podaci o prijavljivanju doživljenih oblika viktimizacije, najmanja stopa prijavljivanja se upravo bilježi u najfrekventnijim oblicima, odnosno u slučajevima fizičkog kažnjavanja, krađe i zlostavljanja putem informaciono-komunikacionih tehnologija (Maljević, Šućur-Janjetović, Budimlić, Jović, Miodragović, & Vujović, 2017, str. 8). Istom studijom prikazuju se uporedni podaci o viktimizaciji učenika, gdje se fizičko kažnjavanje (FBiH: 31.4% i RS: 29.2%), krađa (FBiH: 21.3% i RS: 15%) te zlostavljanje putem informaciono-komunikacionih tehnologija (FBiH: 18.8% i RS: 9%) iskazuju u značajno većim omjerima od ostalih oblika viktimizacije. Tako, fizički napad (FBiH: 9.6% i RS: 5.6%), psihičko maltretiranje od strane roditelja (FBiH: 6.5% i RS: 4.7%), razbojništvo (FBiH: 6.9% i RS: 3.4%) te zločini iz mržnje (FBiH: 5.7% i RS: 2%) imaju značajno niže frekvencije pojava koje su djeca kroz upitnik iskazala.

Interpretacija podataka dobivenih fokus-grupnim istraživanjem, kojima se bavi ovaj rad, primarno se zasniva na precizno ustanovljenom stepenu značaja kojeg ispitanici pridaju određenim pitanjima i tematskim cjelinama. Upravo na ovaj način Morgan (1997, str. 62-63) ističe da je neophodno prilikom interpretacije razdvojiti ono što ispitanici smatraju zanimljivim od onoga što oni uočavaju kao značajno. Važno od nevažnog se nastojalo izdvajati u toku diskusije, što je svakako djelovalo na njen tok ali i na izvještaj o rezultatima istraživanja koji slijedi. S posebnom pažnjom će se pratiti faktori koji se uzimaju bitnim za izdvajanje tema i tematskih cjelina, odnosno koliko grupa je određenu temu pominjalo, zatim koliko ispitanika unutar svake grupe je tu temu izdvajalo te ocjena o indukovanoj energiji koju je tema unutar grupe pobudila. Na ovaj način bit će pokušano izvesti validaciju od grupe do grupe, što će biti izdvojeno kroz odabrane zaključke i odabrana mišljenja učesnika.

Rezultati fokus-grupne diskusije, uključujući opažanja u pogledu samih ispitanika i grupne kohezije, u nastavku će biti prikazani za svaku lokaciju pojedinačno. Na ovakav koncept iznošenja rezultata odlučili smo se koristeći preporuke kojima se dijelovi individualnih komentara i iskaza koriste da ilustruju izvjesne ideje, iako smatramo da nije najvažnije iznijeti individualna mišljenja, već mu je svrha da se predstave najšire ideje dobivene upravo u grupi (Đurić, 2007, str. 159-161). Dakle, obzirom da se istraživanje provodilo u

područjima koja su administrativno odvojena i u kojima su na snazi različiti propisi koji regulišu oblast osnovnog odgoja i obrazovanja, uz napomenu da smo svjesni da se rezultati istraživanja mogu koristiti za konkretne preporuke za unapređenje nastavnih i pedagoških programa u školama, smatramo da je ovakav vid izvještaja iskoristiviji za donosiocje odluke koji dolaze iz različitih dijelova države u kojima se istraživanje provodilo. Pored toga, smatramo da na ovaj način ispunjavamo neke od kriterija koji se postavljaju pred kvalitativna istraživanja, a posebno sistematičnost, provjerljivost i podložnost reviziji. Na značaj i ulogu nastavnih planova i programa u obrazovnim institucijama, na bazi argumenata dobivenih provedenim istraživanjem ukazuju Putnik i Milošević (2016, str. 113), koji ističu da bi obrazovno-vaspitne ustanove trebalo da postanu jedno od ključnih karika sistema društvene zaštite djece i omladine. Polazna osnova za to bi bila izgradnja jedinstvenog, funkcionalnog i pragmatičkog modela višeslojne zaštite informacione infrastrukture i njenih korisnika.

Analizom u oblasti borbe protiv seksualnog nasilja i drugih oblika zlostavljanja na internetu u Bosni i Hercegovini naglašava se da je broj djece korisnika interneta u našoj zemlji u stalnom porastu, uz zaključak da Bosna i Hercegovina na zakonodavnom nivou prati međunarodne standarde u oblasti borbe protiv zlostavljanja djece putem informaciono-komunikacionih tehnologija, ali da primjena tih standarda nije na očekivanom i potrebnom nivou. S druge strane, ne postoji sinhronizovana politika suprotstavljanja zlostavljanju djece putem ovih tehnologija, što rezultira gubitkom resursa i neefektivnošću i neefikasnošću rada nadležnih organa. Osim toga, navodi se da su nosioci najvećeg broja aktivnosti i dalje nevladine organizacije, koje uz pomoć donatora djeluju na polju prevencije, a da se na planu aktivnosti u oblasti identifikacije djece žrtava i podrške žrtvama zlostavljanja putem informaciono-komunikacionih tehnologija gotovo ništa ne poduzima. Na kraju, ističe se da se očekivani rezultati mogu postići uz planski osmišljene i sinhronizovane preduzete aktivnosti svih nadležnih aktera u oblasti borbe protiv seksualnog nasilja na internetu i drugih oblika zlostavljanja djece (Muratbegović, Kobajica, & Vujović, 2016, str. 39). Kako bi se unaprijedile aktivnosti u oblasti obrazovnog sistema kojima bi se s više uspjeha suprotstavljalo seksualnom iskorištavanju i zlostavljanju djece u digitalnom okruženju, neophodno je u kontinuitetu provoditi studije kojima će se prikupljati podaci o fenomenologiji i etiologiji ove pojave, ali i o kvaliteti zakonskih i organizacionih dokumenata kao i izvještaja o radu nadležnih institucija. Ovo ograničeno i fokusirano istraživanje ima, dakle, cilj da prikupi i obradi podatke o jednom bitnom segmentu koji čini ukupni sistem socijalnog reagovanja na ovaj vid napada na integritet djece.

Rezultati analize podataka prikupljenih u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine

Svi učesnici su čuli za problem iskorištavanja djece i nasilje nad djecom putem IKT-a. Najčešće poznati oblici ovih pojava za većinu učesnika su: pravljenje lažnih profila na društvenim mrežama, lažno predstavljanje, izbacivanje osoba iz grupa na društvenoj mreži, rугanje ili ismijavanje koje počinje

kao šala, a zatim dobije ozbiljnije razmjere, objavljivanje statusa i fotografija na društvenim mrežama s ciljem zbivanja šala ali i povređivanja druge osobe, zloupotreba lozinki i hakiranje stranica/profila.

Učesnici su naveli kako nemaju neposredne spoznaje o ovim oblicima nasilja, ali je većina njih istakla da je nekada bila izbačena iz grupa na nekoj društvenoj mreži. S druge strane, istakli su kako nasilja u stvarnom kao i u digitalnom okruženju ima u njihovoj sredini, ali da se ono rješava na interpersonalnom nivou učesnika.

Jedna polovina učesnika smatra da problem nasilja putem IKT-a i problem iskorištavanja djece u digitalnom prostoru predstavlja veliki problem u njihovoj zajednici i širem okruženju. Druga polovina smatra da je ovaj problem srednje ozbiljan, dok je samo jedna osoba mišljenja da on predstavlja manje ozbiljan problem. Prema mišljenju većine učesnika postoje razlike između nasilja u stvarnom okruženju i nasilja u digitalnom okruženju. Osnovna razlika je u tome što internet pruža anonimnost akterima čime se olakšava nasilništvo. Iako veliki dio učesnika smatra da su posljedice nasilja u stvarnom svijetu teže nego onoga u digitalnom, nisu detaljno obrazlagani razlozi takvih stavova.

Većina učesnika je saglasna u stavu da postoje određene kategorije djece koje su pod većim rizikom da postanu žrtve nasilja/iskorištavanja u digitalnom okruženju u odnosu na drugu djecu. U najvećem broju su istakli da su to šutljivija, odnosno povučena djeca u stvarnom svijetu. Manji broj učesnika smatra da se tu mogu svrstati i djeca koja se više svađaju (konfliktne osobe) zato što im druge osobe putem interneta mogu anonimno uzvraćati istom mjerom. Veliki dio učesnika smatra da nema razlika u učestalosti doživljavanja nasilja putem IKT-a između dječaka i djevojčica, ali da su dječaci naivniji pa prema tome češće i intenzivnije reaguju na ovu vrstu „provokacije“. Što se tiče uzrasta, svi učesnici su mišljenja da su mlađi učenici pod većim rizikom da postanu žrtve primarno od strane starijih učenika. Od mišljenja koje su učesnici posebno istakli, izdvajaju se mišljenja da su mlađi učenici pod većim rizikom da postanu žrtve zato što se stariji učenici izjavljavaju nad mlađima, te da bi se o internetu uopće i nasilju na internetu trebalo više govoriti, odnosno o pitanju informatičke pismenosti u cjelini. Učesnici su jednoglasno odgovorili da stalno koriste internet. Kada su u školi, na internet se povezuju samo na pauzama. Najčešće se internet koristi za komunikaciju i YouTube, podjednako od strane dječaka i djevojčica. Učesnici su naveli da ne mora da znači da su stariji učenici sposobniji i vještiji u korištenju interneta, ali da starije osobe generalno (najviše roditelji) ne koriste internet na način i u mjeri kako ga koriste mlađe osobe, što svakako može biti problem u roditeljskom nadzoru i kontroli korištenja IKT-a.

U okviru školskih predmeta nema tematskih cjelina koje su posvećene izazovima i rizicima u vezi s korištenjem IKT-a ili načinima zaštite djece. Ponekad se o ovim temama govori na času odjeljenske zajednice (u daljem tekstu ČOZ) i časovima engleskog jezika. Iako je jedan manji broj učesnika iskazao da nije učestvovao niti u nekim neformalnim (vannastavnim) radionicama o ovoj problematici, drugi

dio učesnika je istakao da saznanja u vezi sa zaštitom od nasilja i virusa na internetu učenicima kroz edukativne radionice u višim razredima prenose djelatnici policije u lokalnoj zajednici. Većina učesnika smatra da bi se na časovima informatike trebalo više pričati o ovim temama.

Učesnici smatraju da bi bilo korisno da se više govori o internetu uopće i nasilju na internetu, odnosno o informatičkoj pismenosti. Većina učesnika smatra da bi od 5. razreda pa nadalje trebalo uvesti ova pitanja u škole. Veliki dio učesnika je mišljenja da bi se u okviru predmeta Demokratija (9. razred) ali i u okviru predmeta Informatika mogla izučavati pitanja u vezi s opasnostima na internetu i uopće o korištenju IKT-a. Prema mišljenju većine učesnika sljedeće tematske cjeline bi trebalo da se problematiziraju od 1. do 4. razreda jer djeca već u najranijoj dobi počinju koristiti društvene mreže (najviše Instagram, Facebook, Viber): „Savremena komunikacija i društveni mediji“, „Društvene mreže - upotreba i zloupotreba“ i „Vršnjačko nasilje – cyberbullying“. Tematske cjeline koje bi trebalo problematizirati od 5. do 9. razreda prema mišljenju većine učesnika su: „Pojam interneta i njegove dobre strane“ i „Siguran internet“ u 6. razredu, „Dostupni online sadržaji“ u 6. ili 7. razredu, te „Sličnosti i razlike stvarnog i virtuelnog svijeta“ u 7. ili 8. razredu. Veći broj učenika potvrdio je da je nastavni plan i program na predmetu informatika preopširan, zbog čega bi ove tematske cjeline trebalo problematizirati i na drugim predmetima, te da bi dobar način upoznavanja s ovom problematikom mogao biti kroz izdvojena predavanja za sve učenike, na kojima bi svoja iskustava prenosile osobe koje su pretrpjele nasilništvo u digitalnom okruženju.

Prema mišljenju jednog manjeg dijela učesnika, vijeće učenika je održavalo neke rasprave o temama nasilja uopće, ali se trenutno time više ne bave. Saradnja vijeća učenika više škola je rijetka ali bi, prema mišljenju istih učesnika, bila dobra i poželjna (organizacija predavanja na kojima bi neko ko je doživio nasilje progovario o svojim iskustvima).

Rezultati analize podataka prikupljenih u Tuzlanskom kantonu

Na pitanje da li su čuli za problem iskorištavanja djece i nasilje nad djecom putem IKT-a svi učesnici su odgovorili afirmativno. Pojave kao što su: izolovanje ili isključivanje osobe iz grupa na društvenim mrežama, ismijavanje osobe (na osnovu obrađenih fotografija u programu Photoshop, što zbog intimiziranih fotografija), krađa identiteta druge osobe, prepiranje i svađanje na društvenim mrežama, kreiranje lažnih profila na društvenim mrežama su od većine učesnika prepoznati kao oblici iskorištavanja i nasilje nad djecom putem IKT-a. Učesnici su naveli neka potencijalno rizična ponašanja mladih ljudi koja ih mogu dovesti u prethodno navedene neugodnu situacije: dijeljenje intimnih fotografija ili videosnimaka s vršnjacima (najčešće od strane djevojčica dječacima, ali i međusobno dijeljenje u ljubavnim vezama...), stupanje u kontakte s nepoznatim osobama preko neverifikovanih internet stranica ili aplikacija, objavljivanje ili dijeljenje lokacije gdje se osoba nalazi i sl. Iz diskusije koja se vodila, izdvajamo da je veći broj učenika iskazao da djeca najčešće nisu svjesna opasnosti u vezi s korištenjem interneta, zatim da je

anonimnost na internetu ono što značajno doprinosi ispoljavanju nasilja, i to najčešće preko lažnih profila putem kojih se izražava mržnja i ponižavaju druge osobe, te da je u manjoj sredini i manje međuvršnjačkog nasilja zbog jače neformalne socijalne kontrole.

Korištenje tuđih (preuređenih) slika unutar društvene grupe često proizlazi iz šale, ali prema mišljenju učesnika ta šala će nekome smetati više a nekome manje, u zavisnosti od toga kako se osoba postavi prema takvim situacijama. Također, jedan dio učesnika je istakao kako se trend širenja takvih fotografija smanjio u školama, što je smanjilo i broj incidenata ismijavanja unutar društvenih grupa. Kada je riječ o razlikovanju nasilja u stvarnom okruženju i nasilja u digitalnom okruženju, većina učesnika je mišljenja da je teže, odnosno da štetnije posljedice po djecu ostavlja nasilje u digitalnom okruženju (teže je preboljeti njegove posljedice). Takvog nasilja ima više nego onoga u fizičkom okruženju. Fizičko nasilje se može lakše riješiti razgovorom ili institucionalno. Također, putem interneta je lakše ispoljavati nasilje, zato što je ono u fizičkom svijetu vidljivije i lakše se sprečava. Manji dio ispitanika je bio mišljenja da su posljedice psihološke prirode nasilja na internetu teže, dok su one fizičke prirode teže u stvarnom svijetu. Jedan dio učesnika je bio mišljenja da je riječ o problemima koji su podjednake težine, i koji mogu imati iste posljedice.

Većina učesnika je saglasna u stavu da su povučenije osobe, odnosno one koje imaju pasivan odnos prema životu i nemaju podršku u društvu, pod većim rizikom da postanu žrtve nasilja/iskorištavanja u digitalnom okruženju u odnosu na drugu djecu. Povučnije osobe ne razgovaraju sa starijim i stručnim osobama o problemima s kojima se susreću, ne bore se za sebe. Zato nasilnici biraju takve osobe jer znaju da im neće pružiti otpor, a poslužiti će kao zabava. Manji dio učesnika je mišljenja da ne postoje neke osobine koje posebno izdvajaju djecu koja su češće žrtve jer žrtve nasilja mogu biti svi. Među odabrana mišljenja učesnika izdvajamo: Osobe nisu svjesne da sve ono što se postavi na internet tamo ostaje trajno; Djevojčice su više omalovažavane nakon podjele fotografija na internetu nego dječaci kada isto rade; Nasilje na internetu je teže od nasilja u stvarnom svijetu, jer je anonimno vrijeđanje povezano s ljubomorom; Onaj ko je sklon vršenju nasilja u stvarnom svijetu, naći će način da to čini i preko interneta; Nasilje proizlazi iz svijesti, morala, karaktera i odgoja osobe. Njen je izbor da li će uzeti telefon u ruke ili će osobu uživo izvrijedati ili udariti; Žrtva nasilja može da bude svako.

Nasilje se uglavnom dešava unutar vršnjačke grupe, ali zna se desiti da stariji zlostavljaju mlađe učenike. Jedan dio učesnika je istakao da ne mora značiti da su žrtve samo povučenije osobe. Osobe koje se na bilo koji način razlikuju (po ponašanju, ocjenama, ekonomskom stanju, urođenim manama i sl.) mogu biti povod nasilju. U tom smislu, istaknuto je i da se vrši nasilje nad dječacima koji su skloni eksperimentima. Većina učesnika je istakla kako u okviru školskih predmeta nema tematskih cjelina koje su posvećene izazovima i rizicima u vezi s korištenjem IKT-a (uključujući korištenje interneta). Veći dio učesnika je istakao da na ČOZ-u zajedno s pedagozima i Vijećem

učenika rade radionice na ove teme. Od ostalih predmeta na kojima nastavnici samo pominju ovu problematiku su Bosanski jezik, Psihologija i neki stručni predmeti. Učesnici su naglasili da ukoliko se desi problem, odnosno situaciono, jedan dio nastavnika će izdvojiti vrijeme da na svom času razgovara o trenutnim problemima. U jednoj od osnovnih škola pored radionica se organizuju debate i igrokazi kojima se radi na osvještavanju problema nasilništva. Jasno je istaknuto da većina dosadašnjih aktivnosti spada u domen vannastavnih aktivnosti svedenih na entuzijizam nastavnika pojedinaca.

Iako se potencira razgovor s nastavnicima, učesnici su naglasili kako su problemi nasilja zatvoreni među djecom. Djeca prešućuju nasilje ili uopće ne znaju da su žrtve nasilja. Zbog straha od posljedica (ismijavanje i sl) ne prijavljuju nasilje. Kako bi se nasilništvo među djecom spriječilo, u jednoj od škola nastavnici potenciraju njegovanje međusobnog povjerenja i zajedništva unutar učionice. Zaključci ovog dijela diskusije mogu se sažeti u teze da je potrebno raditi na iskorištavanju potencijala časova odjeljenske zajednice kao i na osnaživanju entuzijazma nastavnika pojedinca za rad na afirmaciji tematskih cjelina u vezi s opasnostima u korištenju IKT-a kako izvan tako i unutar nastavnog procesa, te da je Vijeće učenika pogodan alat za prenošenje različitih tema u odjeljenske zajednice. Prema mišljenju svih učesnika, edukacija učenika o opasnostima u korištenju IKT-a bi trebalo da počne u periodu osnovne škole. Jedna trećina učesnika smatra da bi se od početka školovanja trebalo početi educirati o nasilništvu unutar nastavnog procesa, a ne u sklopu vannastavnih aktivnosti. Kako dijete odrasta, tako bi se trebalo intenzivirati s radionicama. Jedan dio učesnika je mišljenja da bi najbolje vrijeme za početak edukacije bio 4. ili 5. razred zato što djeca tada, ali i ranije, počinju koristiti internet. Također je istaknuto kako bi trebalo da učitelj/ce prilagode svoju nastavu djeci, jer djeca od 1. razreda imaju i koriste mobilne uređaje.

Predmeti koji su istaknuti kao potencijalno pogodni za uvođenje nastavnih jedinica na ove teme su: Građansko obrazovanje (7. razred osnovne škole), Bosanski jezik, ali i jezički predmeti uopće, Demokratija, Informatika, Historija. Osim predmeta, ovu tematiku bi se moglo problematizirati i u sklopu školskih sekcija. Jedan od prijedloga se ticao uvođenja seksualnog obrazovanja u nastavne planove i programe osnovnih i srednjih škola, uključujući edukaciju roditelja. Učesnici su istakli kako je vijeće učenika angažovano na sprovođenju radionica u školama, u saradnji s menadžmentom škole. Primarno su obrađene teme o vrstama vršnjačkog nasilja, posljedicama i načinima reakcije koje su zatim članovi Vijeća učenika prenosili dalje u svoje razrede. Unutar ovih tema doticali su se i nasilja putem IKT-a. Vijeće učenika kao glas učenika je vođeno potrebama djece. Zahvaljujući vijećima učenika su organizovane edukacije vršnjačkih edukatora. Većina učesnika je istakla kako ove edukacije proizvode više rezultata u osnovnoj školi i na početku srednje škole kada učenici dolaze u novu sredinu i počinju se susretati s različitim izazovima.

Rezultati analize podataka prikupljenih u Srednjobosanskom kantonu

Na pitanje da li su čuli za problem iskorištavanja djece i nasilje nad djecom putem IKT-a svi učesnici su odgovorili afirmativno. Kao najrasprostranjenije oblike ovog fenomena većina učesnika je istakla: zloupotrebu fotografija bez dopuštenja osobe koja se nalazi na njima, ucjenjivanje partnera nakon raskida veze da će se međusobno razmijenjeni sadržaji podijeliti s javnošću, kreiranje i korištenje lažnih profila na društvenim mrežama, kao i „izbacivanje“ osoba iz neke grupe na društvenoj mreži i generalno upućivanje prijatelji i ruganje. Unutar diskusije izdvojila su se mišljenja da su uzrok problema sami adolescenti koji ne razgovaraju s roditeljima, nastavnicima ili drugim starijim osobama o ovoj problematici zbog postojećeg nerazumijevanja među generacijama, te da se ljudska zloba često manifestuje na društvenim mrežama, zbog čega se zamjena identiteta i lažni profili na njima najviše koriste za ispoljavanje verbalnog nasilja. Osim navedenog, istaknuto je da se problemu verbalnog nasilja putem IKT-a među djecom i nad djecom u javnosti ne pridaje dovoljno važnosti, primarno zato što odrasle osobe ovu pojavu češće smatraju dječijom igrom i šalom a rjeđe ozbiljnim problemom.

Manje od polovine učesnika smatra da problem nasilja putem IKT-a i problem iskorištavanja djece u digitalnom prostoru predstavlja vrlo ozbiljan problem u njihovoj zajednici i širem okruženju, primarno zato što je riječ o maloj sredini, u kojoj svako zna svakoga, a posljedice nasilja značajno utječu na psihu žrtava. Druga polovina učesnika je mišljenja da se radi o srednje ozbiljnom problemu, dok je samo jedno dijete bilo mišljenja da opisano ponašanje predstavlja manje ozbiljan problem. Jedan manji dio učesnika je mišljenja da je razlikovanje težine posljedica nasilja u stvarnom i u digitalnom okruženju pitanje individualne prirode svake osobe. Skoro svi učesnici su se složili da trajnije posljedice po djecu ostavlja (verbalno) nasilje u digitalnom okruženju. Kada je riječ o nasilju u stvarnom okruženju, veći dio učesnika je stava da se ono može lakše razriješiti uzevši u obzir ličnu, odnosno fizičku interakciju učesnika.

Većina učesnika je saglasna u stavu da postoje određene kategorije djece koje su pod većim rizikom da postanu žrtve nasilja/iskorištavanja u digitalnom okruženju u odnosu na drugu djecu. Učesnici su jedinstvenog stava da su prije svega izvrsnost u bilo čemu (učenju, sportu, popularnosti...) ili pak pasivnost osobe (introvertnost) najčešće karakteristike zbog kojih neko može postati žrtvom nasilništva putem IKT-a. Većina učesnika je mišljenja da su oba spola podjednako izložena riziku viktimizacije putem IKT-a, kao i svi oni koji koriste internet bez obzira na učestalost pristupanja istom. Mlađi učenici u odnosu na starije učenike češće mogu postati žrtvama primarno zbog naivnosti koja je povezana s njihovom psihofizičkom i socijalnom zrelošću. Veći broj učenika se slaže da se nasilje u stvarnom okruženju može lično lakše razriješiti zato što nam je poznat identitet nasilnika, i lakše se saopćava roditeljima. Kada se radi o nasilju u digitalnom okruženju, najčešće ne znamo identitet ili čak broj nasilnika, zbog čega je povjerenje roditelja manje, te da bi se suprotstavio nasilju prvenstveno moraš imati svoj stav, odnosno biti jak psihički.

Na pitanje da li u okviru školskih predmeta postoje tematske cjeline koje su posvećene izazovima i rizicima u vezi s korištenjem IKT-a, ili načinima zaštite djece od istih, većina učesnika je odgovorila negativno. Na časovima informatike koji se održavaju jedanput sedmično (1 čas) pažnja je prvenstveno posvećena izučavanju programiranja, a nešto manje korištenju interneta i rizicima koje sa sobom nosi, i to prvenstveno u višim razredima. Svi učesnici su mišljenja da su razrednici ti koji najviše pažnje posvete ovim temama na časovima odjeljenske zajednice (ČOZ). Mlađi kadar je otvoreniji za izučavanje izazova i rizika u vezi s korištenjem IKT-a ali i načinima zaštite djece u okviru svojih predmeta, odnosno generalno bi trebalo da se mlađi nastavnici prema mišljenju većine učesnika bave ovim temama.

Svi učenici su saglasni da bi se kroz različite predmete ili pak kroz samostalne časove trebalo posvetiti pitanjima zaštite djece od nasilja/iskorištavanja putem IKT-a. Edukacijom učenika o opasnostima na internetu i opasnostima u korištenju IKT-a prema mišljenju većinom starijih učesnika bi trebalo započeti od najranijih razreda zato što mlađi učenici dovoljno ne razumiju ove probleme. Prema mišljenju većine učesnika, u okviru sljedećih predmeta je moguće izučavati pitanja u vezi s opasnostima na internetu i uopće o korištenju IKT-a: ČOZ, Demokracija i Informatika u osnovnim školama, ČOZ, Demokracija i Psihologija (u srednjim školama). Neki od učesnika su se osvrnuli na zastarjelost postojećih nastavnih planova i programa zbog čega je sugerisano da se za potrebe edukacije iz ove oblasti organizuju posebni časovi, kao i posebne edukacije kako za učenike, tako i za roditelje.

Veliki dio učesnika je istakao da se o ovoj problematici neformalno govori u školama među nastavnim osobljem i djecom, ali da se u praksi mnogo ne čini. Uglavnom se po žalbi učenika intenziviraju aktivnosti po ovim pitanjima zbog čega se najčešće organizuju radionice, ali što nije dovoljno da djeca primijene saznanja do kojih su došli učešćem u istima. Također, mišljenja su da ugodna atmosfera i posvećenost edukatora u toku radionica može pomoći boljem usvajanju znanja o ovim temama. U tom smislu, učesnici su jednoglasni u mišljenju da bi se u toj ulozi najbolje našle (mlađe) osobe koje imaju prijateljski pristup prema učenicima, koje bi bile određene od strane uprave u školama, te također vršnjački edukatori.

Većina učesnika je saglasna da bi tematske cjeline „Nasilje u stvarnom svijetu (pojam i podjele)“ kao i „Lični doživljaj nasilja“ trebalo izučavati od najranijih razreda osnovne škole kako bi se djeca navrijeme upoznala s pojavom, odnosno prepoznali potencijalnu viktimizaciju nasiljem. Samo neki od učesnika su mišljenja da bi se ovim temama trebalo baviti krajem osnovne škole. Tematske cjeline „Sličnosti i razlike stvarnog i virtuelnog svijeta“, „Pojam interneta i njegove dobre strane“, „Siguran internet“, „Dostupni online sadržaji“, „Savremena komunikacija i društveni mediji“, „Društvene mreže - upotreba i zloupotreba“ bi se trebale prema većini učesnika izučavati tokom 5. i 6. razreda osnovne škole. Edukacije na teme „Vršnjačko nasilje – cyberbullying“, „Štetan i nedozvoljen sadržaj na internetu“, „Kako, na koji način i kome prijaviti nasilje (postupanje)“ također bi trebalo da počnu od 5.

razreda pa nadalje tokom osnovne škole. Prema mišljenju većine učesnika tematske cjeline „Trgovina djecom, organima, ljudima – trafficking“, „Online zavodjenje“, „Grupe i udruženja na internetu“ bi trebalo problematizirati od 8. razreda osnovne škole i tokom srednje škole. Učesnici su to obrazložili psihofizičkom nezrelošću mladih učenika za pravilno razumijevanje složenijih tema (uz pretpostavku da bi ovim temama pristupali na šaljiv način).

Skoro svi učesnici su istakli kako su vijeća učenika njihovih škola razmatrala pitanja vezana za suprotstavljanje nasilju/iskorištavanju putem IKT-a. Vijeće učenika u školama iz kojih dolaze učesnici te Mreža vijeća učenika SBK rade prezentacije o ovim pitanjima na ČOZ-u. Generalno učenicima u tim aktivnostima pomažu mladi nastavnici (informatike, elektrotehnike, bosanskog jezika) koji prema njihovom mišljenju imaju više razumijevanja za ovu tematiku. Pored toga, po ovim pitanjima je pomenut i angažman organizacija civilnog društva „Centar za edukaciju mladih“ Travnik.

ZAKLJUČCI S PREPORUKAMA

Prevedenim istraživanjem, uvažavajući ograničenja prema odabranom uzorku, možemo iznijeti čitav niz zaključaka i preporuka koje ne moraju odražavati samo lokalne zajednice u kojima se istraživanje provodilo. Učesnici fokus-grupnog istraživanja iskazali su značajan stepen upoznatosti s pojavama iskorištavanja djece i nasilja nad djecom putem IKT-a. Većina učesnika je kao najrasprostranjenije oblike ovih pojava navela: zloupotrebu fotografija bez dopuštenja osobe koja se nalazi na njima (fotografije obrađene u programu Photoshop, ali i intimizirane fotografije), ucjenjivanje partnera po raskidu romantične veze da će se međusobno razmijenjeni sadržaji podijeliti sa javnosti, kreiranje i korištenje lažnih profila na društvenim mrežama, izolovanje ili isključivanje osobe iz grupa na društvenim mrežama, zloupotreba lozinki i hakiranje tuđih stranica/ profila, kao i ismijavanje, prepiranje i svađanje između korisnika društvenih mreža.

Kao neke od faktora rizika u kontekstu iskorištavanja djece i nasilje nad djecom putem IKT-a učesnici su naveli: dijeljenje intimnih fotografija ili videosnimaka sa vršnjacima (najčešće od strane djevojčica dječacima, ali i međusobno dijeljenje u romantičnim vezama...), stupanje u kontakte s nepoznatim osobama preko neverifikovanih internet stranica ili aplikacija, objavljivanje ili dijeljenje lokacije gdje se osoba nalazi i sl. Većina učesnika smatra da problemi nasilja putem IKT-a i iskorištavanja djece u digitalnom prostoru predstavljaju mnogo ozbiljne ili srednje ozbiljne probleme u njihovim zajednicama i širem okruženju. Samo mali broj učesnika je bio mišljenja da oni predstavljaju manje ozbiljne probleme. Razlikovanja težine posljedica između nasilja u stvarnom i u digitalnom okruženju je pitanje individualne prirode svake osobe. U većini, učesnici su usaglašenog mišljenja da trajnije posljedice po djecu ostavlja (verbalno) nasilje koje se najčešće dešava u digitalnom okruženju.

Osim navedenog, učesnici su jedinstvenog stava da su prije svega izvrsnost u bilo čemu (učenju, sportu, popularnosti, itd.), pasivnost osobe (u smislu introvertnosti) ili neki fizički nedostatak karakteristična obilježja zbog kojih bi neko češće mogao postati

žrtvom nasilništva putem IKT-a. Također, većina učesnika je mišljenja da su oba spola podjednako izložena riziku viktimizacije nasilništvom putem IKT-a, kao i svi oni koji koriste internet bez obzira na učestalost pristupanja istom. Mlađi učenici u odnosu na starije učenike češće mogu postati žrtvama primarno zbog naivnosti koja je povezana sa njihovom psihofizičkom i socijalnom zrelošću.

U okviru školskih predmeta nema tematskih cjelina koje su posvećene izazovima i rizicima u vezi s korištenjem IKT-a ni načinima zaštite djece. Razrednici su ti koji najviše pažnje posvećuju svim aspektima međuvršnjačkog nasilništva, i u stvarnom i u digitalnom okruženju, na časovima odjeljske zajednice (ČOZ). Uzevši u obzir činjenicu da djeca najmlađeg uzrasta u velikoj mjeri raspoložu znanjima u vezi s korištenjem savremenih tehnologija, s edukacijom učenika o opasnostima koje one nose unutar nastavnog procesa bi prema mišljenju većine učesnika trebalo započeti u najranijim razredima osnovne škole. Na taj način bi se djeca pravovremeno upoznala s pojavama iskorištavanja djece i nasilja nad djecom u digitalnom okruženju, naročito u smislu prepoznavanja potencijalne viktimizacije. Svi učesnici su saglasni da bi se kroz različite predmete, samostalne časove ili posebne edukacije za učenike i roditelje, trebalo posvetiti pitanjima zaštite djece od nasilja/iskorištavanja putem IKT-a. Većina učesnika smatra da bi potencijalno pogodni predmeti za uvođenje nastavnih jedinica na ove teme bili: ČOZ, Demokratija odnosno Građansko obrazovanje, Informatika, jezički predmeti i Psihologija (u srednjim školama). S obzirom na to da drugi predmeti nisu pominjani u značajnijem obimu u ovom kontekstu, potrebno bi bilo više pažnje usmjeriti ka iskorištavanju potencijala ČOZ-a i osnaživanju entuzijazma nastavnika pojedinca za rad na promicanju tematskih cjelina koje bi uključivale izazove i rizike u vezi s korištenjem IKT-a i načine zaštite djece, kako izvan tako i unutar nastavnog procesa.

Djelujući s ciljem promovisanja i zaštite prava i obaveza, te potreba i interesa učenika, kroz poticanje aktivnog učešća učenika u radu škole i saradnje sa stručnim i upravnim organima, vijeće učenika predstavlja koristan alat za podizanje svijesti učenika, nastavnika i roditelja po pitanjima zaštite od nasilja u digitalnom okruženju. U vezi s tim, vijeća učenika su u većini škola bili inicijatori i realizatori radionica na kojima su problematizirane vrste vršnjačkog nasilja, uključujući i nasilje putem IKT-a, posljedice i načine reakcije, koje su potom članovi vijeća učenika na ČOZ-u prenosili dalje svojim vršnjacima u odjeljenjima. Također bi, prema mišljenju učesnika, saradnja vijeća učenika više škola bila dobra i poželjna u kontekstu razmjene iskustva i praksi suočavanja s izazovima odrastanja.

Na osnovu prikupljenih i analiziranih istraživačkih podataka, uz uvažavanje specifičnosti lokalnih zajednica, te uzimajući u obzir mogućnosti škola ali i nadležnih institucija te posebno potrebu zdravog odrastanja i onemogućavanja svih oblika nasilja nad djecom i među djecom, mogu se definisati i određeni prijedlozi preporuka za sve koji u oblasti zaštite djece učestvuju u donošenju odluka. Smatramo da bi bilo korisno pokrenuti postupak izrade prijedloga izmjena i dopuna nastavnih planova i programa na predmetima

Demokratija odnosno Građansko obrazovanje, Informatika, jezički predmeti i Psihologija (za srednje škole) u koje bi se uvrstili sadržaji koji se odnose na suprotstavljanje nasilju nad djecom putem IKT-a (edukacija o pojavnim oblicima, uzrocima i oblicima, načinima i procedurama reakcije). Zatim, posebno važnim smatramo pokrenuti proceduru za uključivanje časa odjeljske zajednice u punu nastavnu normu (tamo gdje već nije izvršena promjena), a u planove i programe rada škole kao obavezu razrednih starješina navesti da najmanje jednom u polugodištu govore o temama iz oblasti suprotstavljanja nasilju nad djecom putem IKT-a.

Također, smatramo da rezultati istraživanja ukazuju na opravdanost pokretanja ili dodatnog razvijanja postojećih programa škola za zaštitu marginalizovane djece, uz unapređenje programa edukacije nastavnika temama koje se odnose na suprotstavljanje nasilju nad djecom putem IKT-a. Prijedlozi za unapređenje, posebno u preventivnom djelovanju, odnose se i na revidiranje i unapređenje programa vannastavnih aktivnosti sa sadržajima koji se odnose na prihvatljive i zanimljive sadržaje u vezi sa suprotstavljanjem nasilju nad djecom putem IKT-a, kao i programa rješavanja nasilnih slučajeva i konflikata, te insistiranja na adekvatnom, pravovremenom i stručnom rješavanju svih slučajeva nasilja nad djecom putem IKT-a za koje se sazna.

Na kraju, svakako je preporučljivo djelovati u pravcu podizanja znanja o adekvatnom korištenju sredstava IKT-a, a tu smatramo da je potrebno unaprijediti i kontinuirano promovirati uputstva o korištenju preporuka na referentnim web-stranicama, studijama i priručnicima u kojima se problematizira tematika suprotstavljanja nasilju nad djecom putem IKT-a kao i uputstava o korištenju preporučenih alata tehničke zaštite. Koristeći pozitivne propise ali i dozvoljene mehanizme komunikacije u zajednici unaprijediti i poboljšati saradnju i učešće roditelja u svim oblicima suprotstavljanja nasilju nad djecom putem IKT-a uz unapređenje i kontinuirano održavanje profesionalne i istrajne saradnje s drugim nadležnim institucijama kao što su policija, centri za socijalni rad te druge institucije iz oblasti zdravlja, kulture i obrazovanja.

LITERATURA

Budimlić, M., Maljević, A., & Muratbegović, E. (2010). Bosnia and Herzegovina, Chapter 24. U J. Junger-Tas,

- I. Haen Marshall, D. Enzmann, M. Killias, M. Stekete, & B. Gruszczynska, *Juvenile Delinquency in Europe and Beyond: Results of the Second International Self-Reported Delinquency Study*. New York: Springer.
- Đurić, S. (2007). Fokus-grupni intervju. Beograd: Službeni glasnik.
- Gruszczynska, B., Lucia, S., & Killias, M. (2012). *Juvenile Victimization from International Perspective*. U J. Junger-Tas, I. Haen Marshall, D. Enzmann, M. Killias, M. Stekete, & B. Gruszczynska, *The Many Faces of Youth Crime: Contrasting Theoretical Perspectives on Juvenile Delinquency across Countries and Cultures*. New York: Springer.
- Junger-Tas, J., Haen Marshall, I., Enzmann, D., Killias, M., Stekete, M., & Gruszczynska, B. (2010). *History and Design of the ISRD Studies*. U J. Junger-Tas, I. Haen Marshall, D. Enzmann, M. Killias, M. Stekete, & B. Gruszczynska, *Juvenile Delinquency in Europe and Beyond: Results of the Second International Self-Reported Delinquency Study*. New York: Springer.
- Kidd, P. S., & Parshall, M. B. (1. maj 2000). *Getting the focus and the group: Enhancing analytical rigor in focus group research*. *Qualitative Health Research*, str. 293-308.
- Knodel, J. (1993). *The Design and Analysis of Focus Group Studies: A Practical Approach*. U D. L. Morgan, *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*. SAGE Focus Editions.
- Maljević, A., Šučur-Janjetović, V., Budimlić, M., Jović, N., Miodragović, B., & Vujović, S. (2017). *Međunarodna studija o samoprijavljenom prijestupništvu djece u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Criminal Policy Research Centre.
- Morgan, D. L. (1997). *Focus groups as qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Muratbegović, E., Kobajica, S., & Vujović, S. (2016). *Analiza u oblasti borbe protiv seksualnog nasilja i drugih oblika zlostavljanja na internetu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Save the Children in North West Balkans.
- Putnik, N., & Milošević, M. (2016). *Smernice za izradu politike bezbednosti informaciono-komunikacionih resursa i njihovih korisnika u obrazovnovaspitnom sistemu. Bezbednost u obrazovno-vaspitnim ustanovama: Osnovna načela, principi, protokoli, procedure i sredstva*, str. 97-116.
- Seidel, J. V., & Clark, J. A. (Mart 1984). *The ethnograph: A computer program for the analysis of qualitative data*. *Qualitative Sociology*, str. 110-125.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Muhamed Budimlić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Zmaja od Bosne 8, Sarajevo
e-mail: mbudimlic@fkn.unsa.ba

Sandra Kobajica

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Zmaja od Bosne 8, Sarajevo
e-mail: skobajica@fkn.unsa.ba